

„Бях националист, но не бях патриот“

Националсоциализмът • Хитлер

Националсоциализмът, или както още можем да го наречем, националистическият социализъм, е един от най-големите политически феномени на XX в. Краят на Втората световна война, смъртта и изчезването на Адолф Хитлер отслабват влиянието му за известно време, но не го изличават. За разлика от комунизма националистическият социализъм не е феномен в минало време. В някои страни, особено в Европа, повече или по-малко открито националистическите социалистически партии печелят около 20% на национални избори днес, близо седемдесет години след като Хитлер се самоубива. Но в тази кратка история на XX век аз трябва да се опитам да опиша възхода на националсоциализма в неговия зенит и неговата обвързаност с най-голямата (и най-демоничната) фигура в цялата история на цял един век.

Но преди това повечето от моите читатели трябва да се изправят пред един, както ми се струва, странен и необичаен проблем — а именно трудностите и объркваността (и произтичащите от тях недостатъци) на категоризирането на националистическия социализъм дори и днес. Повечето хора (включително коментатори) описват неговите партии и оратори като членове на крайната десница. Това не отговаря на истината. Освен

всичко друго то означава, че социалистите националисти и националсоциализмът са били и са реакционни, което съвсем не е вярно. Те не са имали и нямат нищо общо със старото дясно; те нямат нищо общо с консерватизма. Всъщност техните най-решителни и най-принципни противници са били по-често хората отляво, отколкото отляво.

Търсейки по-прецизна категория, много хора, дори и днес, използват прилагателното „фашистки“ за описание на националсоциализма – което е следваща грешка. Основната цел на Мусолини е да укрепи единството и силата на италианската държава. Хитлер (в редица случаи) казва, че държавата е *Zwangsgestalt*, принудителна, ограничаваща рамка: от значение е не държавата, а нацията. Макар да има и други различия между двамата лидери, те стават съюзници, а Мусолини и фашизмът възприемат повече или по-малко отличителните черти на националсоциализма. (Това впрочем прави и Сталин.)

„Дефинициите са трикове за педанти“, както се твърди, че е казал Самюъл Джонсън; но историята на думите и на техните най-разпространени употреби не са. Тук стигаме до четвъртото прилагателно, обичайно описващо националсоциализма, най-вече германския: „нацистки“ – което е много по-уместно от гореспоменатите определения. Тази дума ни позволява да посочим по какво се отличават около 1920–1921 г. социалистите интернационалисти и дори социалдемократите от германските *националистически* социалисти и от тяхната партия.

От самото зараждане на социалистическите партии и движения те са имали членове и привърженици, които са били противници на интернационализма. (Това е един от проблемите на старата категоризация; вземете например Лейбъристката партия във Великобритания,

която е резервирана към интернационализма и избягва прилагателното „социалистическа“.) В края на 70-те години на XIX в. най-голямата социалистическа партия в Европа, германската, приема името „социалдемократи“, обозначавайки с това, че тя предпочита да си проправя пътя с демократични и парламентарни – а не революционни – средства. Не това обаче ни занимава сега. Почти от самото начало на социализма в Европа има хора, които се отвращават от материализма, от лозунгите за класова борба, от антихристиянската реторика и от интернационалистическите програми и елементи на социалистическите партии и повечето техни лидери (някои наричат социалистите „бандити без държава“). Скоро се появяват християнсоциалистически партии: „християнски“ националисти и популисти, които се противопоставят на безбожните социалисти „интернационалисти“ и социалдемократи. Тяхното влияние и броят на гласоподавателите им нарастват, най-вече в Австрия и в Германия. В някои държави те са антисемити, в други не са.

Съвсем определено и категорично Германската националсоциалистическа партия е антиеврейска. Тя се появява почти веднага след Първата световна война и е малка партия през двайсетте години, особено по време на относително мирния и демократичен период 1924–1930 г. През 1928 г. Националсоциалистическата партия събира под 3% от гласовете на германските гласоподаватели. Към септември 1930 г. тези гласове достигат почти 19%, а по време на двата избора през 1932 г. са близо два пъти повече. Депресията изиграва някаква роля, особено много високата безработица в Германия; но това винаги е било (и си остава) недостатъчно обяснение за подобен успех. Още повече че германската нацистка партия почти единствена измежду всички други няма реална икономическа програма. Тя при-

влича много германци, включително големи слоеве от работническата класа, с нещо друго. Тя е националистическа и популистка, настроена против чужденците и антисемитска. Нейната популярност обаче е неделима от дейността на изключителния ѝ говорител и лидер – Адолф Хитлер.

Съществуват цели библиотеки с томове за Хитлер (някои от тях, надявам се, включват единствената ми книга за него – „Хитлер в историята“). Той сам предизвиква Втората световна война – война, която за разлика от Първата се разпространява по целия свят; война, по време на която загиват повече хора, отколкото през Първата, включително милиони цивилни; война, която продължава по-дълго от Първата; война с чудовищни и трайни последици. Тази глава ще се ограничи с кариерата на Хитлер преди войната, когато този самотен и съвършено непознат млад мъж внезапно решава да влезе в политиката, първоначално със съмнителни резултати. Но после, четиринайсет години по-късно, той става канцлер на Германия, подкрепян от най-различни категории хора – и всъщност от мнозинството германци.

Той не е „германец“. Роден е в Австрия (в град, близо до германската граница), но после, подобно на голям брой австрийци, меко казано, не е въодушевен, че е гражданин на една стара монархия, на една мултинационална империя. Хитлер заявява това ясно и отчетливо в едно стегнато изречение от иначе многословната си книга „*Mein Kampf*“ („Моята борба“), писана най-вече, когато е в затвора през 1924 г.: „Аз бях националист, но не бях патриот“. Патриотизъм и национализъм: колко често в днешно време тези думи се бъркат и истинското им значение се замъглява. Все пак – особе-

но в Австрия – разликите между тях са по-очевидни, особено през първите десетилетия на XX в. Националистът е австриец, който милее за германското и Германия. Национализмът би могъл да бъде (и обикновено е) агресивен и – поне потенциално – революционен; патриотизмът е отбранителен, старомоден и традиционалистичен. Няма смисъл да продължаваме по-нататък с разбора. Това са означавали (и продължават да означават) тези две думи.

Хитлер не говори много през първите трийсет години от живота си. Но чете доста; а от откъслечните налични свидетелства разбираме, че е повлиян от прогерманските националисти, които обаче по-късно нямат особено въздействие върху неговия живот. Той се мести от Австрия в Мюнхен през 1913 г. и независимо от австрийското си гражданство става доброволец в германската армия. Зачислен е в баварски полк през август 1914 г. Военната му служба е много доблестна – той е смел и готов на саможертва войник. През последните месеци на войната е засегнат от газова атака. Ослепява временно от отровния облак и е изпратен в болница. Там научава новината за капитулацията на Германия. Той е шокиран и разочарован до дъното на душата си. Както пише в „*Mein Kampf*“: „В този момент реших да стана политик“ – странен избор за почти трийсетгодишен човек, който до тогава е бил необщителен и почти не е давал израз на мислите си. Ако не друг път, сега поне казва самата истина.

Нещата скоро се променят, и то как... На Хитлер му е нужна още година и половина, за да проумее, че има дар слово, при това дар за публично говорене. Малко преди да умре Чърчил, Джон Кенеди казва, че той е „мобилизирал английския език“. Вероятно не би било преувеличено да се каже, че Адолф Хитлер „мобилизира“ популярния, обикновения немски език. Разбира

се, през 1940 г. Чърчил призовава за нещо старо – английската гордост, – докато Хитлер апелира към нещо относително ново: германското чувство за реванш. Още през 1921 г. Хитлер казва: „Омраза! Ние сме благословени с омраза!“. Продължава да го казва и по-нататък. Само за три години този непознат, отчаян, невзрачен бивш войник става лидер на НСГРП (Националсоциалистическа германска работническа партия). Това лидерство и Хитлеровият талант за публично ораторство вървят ръка за ръка. През ноември 1923 г. той и неговата партия решават, че са достатъчно силни и могъщи да оглавят националистическа революция, която, тръгвайки от Мюнхен, се очаква да се разпространи из цяла Германия за седмица и дори само за дни. Начело на партийната милиция, Хитлер марширува към центъра на града, често пъти приветстван от тържествуващи тълпи. Но консервативните мюнхенски власти решават да го спрат. Полицейски куршуми убиват няколко от неговите последователи. Хитлер пада на земята и ръката му е зле изкълчена. В крайна сметка е арестуван и изправен пред съда. Там той надприказва и надхитря някои от съдиите си. После пише или диктува „*Mein Kampf*“, докато е в затвора. След една година вече е свободен.

Хитлер си дава сметка – независимо от „революционната“ си реторика, – че германците не обичат действителните революции; че той и неговата националсоциалистическа партия трябва да вземат властта с други средства, вероятно дори с избори. През 1926 г. няма никакви индикации, че този план ще успее. Популярността на партията не се увеличава до 1930 г. Многозначително е, че през всичките тези години увереността на Хитлер остава до голяма степен непоклатима. Дори през 1932–1933 г., когато подкрепата за националсоциалистите рязко нараства, някои от най-умните

му последователи като например Йозеф Гьобелс и Херман Гьоринг се съмняват, че Хитлер ще се доближи някога до властта. Самият той изобщо не се съмнява в това. На 30 януари 1933 г. убедеността му в собствения успех се оправдава. Фелдмаршал Паул фон Хинденбург, някогашен герой от войната и тогавашен президент на Германия, приема Хитлер и го удостоява с поста канцлер.

За жалост, всичко това до голяма степен се дължи на германските консерватори и техните партии през 1933 г. През 1930 г. и след това тонът на Хитлеровата демагогска реторика се посмекчава. Това е знак за разбирането му, че влиянието му сред германските средни класи е нараснало и продължава да нараства. Преди 1923 г. той и неговата НСГРП правят всичко възможно да спечелят последователи от работническите класи. През 1932–1933 г. тяхната пропаганда (или поне част от нея) започва да въздейства върху германските средни класи. Като следствие от това някои от техните партии, асоциации и лидери започват да обмислят коалиция с Хитлер. Най-яркият пример за тази тенденция е Франц фон Папен, умен, но непостоянен политик с неособено висок потенциал за държавник. През юли 1932 г. той става за няколко месеца канцлер на Германия. Някои от решенията по време на управлението му са насочени към ограничаване на влиянието на германската левица, но не и на десницата. Това е в съответствие с убеждението му, или по-скоро с историческите му виждания, които се споделят от много други германски консерватори: че онова, което става в Германия, е преобръщане на лозунгите (и идеалите) на Френската революция отпреди близо 150 години: че 1933 г. означава край на епохата, започнала през 1789 г.

Папен и подобните нему политици също така смятат, че са в състояние да контролират, ограничат и ско-

ро да маргинализират Хитлер, който в края на краищата им е задължен, че са го предложили на Хинденбург за канцлер. Скоро обаче ще се случи тъкмо обратното. Министрите от НСГРП в първия кабинет на Хитлер са малцинство, но това няма да е задълго.

За по-малко от няколко месеца той енергично и брутално придобива почти цялата власт в Германия – при това чрез парламентарни избори, от които е изключена само една партия, комунистическата. Така се ражда Третият райх. Самотният войник (ефрейтор, ако трябва да сме по-точни), поел лидерството на партия, която в крайна сметка ще се превърне в най-голямата в Германия, сега започва да демонстрира държавнически си потенциал. Способността му да управлява може би произтича от неговата изключителна (и понякога сатанинска) проникателност за слабостите на хората, включително на хората от съвършено различни класи и нации. Той също така си дава сметка за принципния приоритет на национализма над социализма: между другото титаните на германската индустрия и финанси не са по-голямо препятствие по пътя му, отколкото страхливите политици от социалдемократическата партия през 1933 г. Когато на следващата година го питат дали и кога планира да национализира големите германски индустриални предприятия, той отговаря: „Защо трябва да национализирам индустриите? Аз национализирам хората“.

Още не сме приключили с Хитлер. Тепърва предстои Втората световна война, в която той е доминиращ фактор – повече, отколкото неговата партия и националсоциализмът. Но аз започнах тази глава с националсоциализма, твърдейки, че той не е феномен в минало време, свидетелство за което е обърканата и объркваща негова категоризация с често пъти погрешно даваните му наименования. В някои моменти това се

прави съзнателно, какъвто е случаят със Сталин. По време на Втората световна война и след това Сталин забранява да се използва терминът „националсоциалисти“ – той винаги говори за „хитлеристи“ и „фашисти“. Не е трудно да се види причината за това. За него е очевидно, че управлението му, както и програмата и политиката му за Съветския съюз са все повече и повече националистически; и че по различни причини този термин трябва да се избягва. В допълнение към това той започва да се възхищава на Хитлер (симпатията е взаимна, тъй като и Хитлер се възхищава на Сталин). Това го знаем не от официални текстове и публичната реторика, а от всевъзможни свидетелства, съдържащи се в собствените им думи. Подобно на Мусолини, Сталин научава много от Хитлер – още един признак за едва ли не универсалността на националистическия социализъм.

Близо седемдесет години след 1945 г. в много държави по света все още има националсоциалистически партии (и техни привърженици). Въпреки съществуването (най-вече в Европа) на социалдемократически партии прилагателното „социалистически“ е изгубило голяма част от значението си. Причината е, че в нашата демократична епоха всяко управление е възприело социалните практики на „социалната държава“, включвайки най-малко защитата на относително най-бедните групи в нея, заедно с безброй други практики, надхвърлящи мечтите на социалистите от началото на XX в. Днешните сравнително малки, но не и незначителни националсоциалистически партии са ксенофобски и дори антисемитски. Не мога да кажа дали през двайсет и първи век национализмът ще става все по-силен.

Струва си да бъдат споменати и обсъдени два куриоза. Единият от тях е, че почти навсякъде по света (а не само в Германия) знамената, цветовете и символите на

националсоциалистическите режими и партии преди 1945 г. (като например свастиките) са строго забранени – сякаш те и днес, толкова време след смъртта на Хитлер, са заразни и опасни. От друга страна, комунистическите символи все още са разрешени на някои места. Дали това не е още един знак, че комунизмът е феномен в минало време, а националсоциализмът не е? Друг куриоз е, че макар националсоциализмът открито или индиректно да е възхваляван за някои от постиженията на своята епоха, дори най-гласовитите и крайни националсоциалистически партии и техните лидери и говорители никога, абсолютно никога не споменават Хитлер. Дали са го отхвърлили, или са на път да го отхвърлят? Има основания да се съмняваме в това. А може би той все още е твърде опасен или прекалено горещ въглен?

Вълната на бъдещето

Десетилетието на Хитлер • Влиянието му в Европа •
Избухването на Втората световна война

Още преди да започне Втората световна война, Хитлер вече управлява голяма част от Европа. Той е смятал, че може да постигне дори още повече – да властва в почти цяла Европа, без да води война. По-късно войната показва, че способностите му на решителен и често пъти брутален държавник се съчетават – е, невинаги – с качества на пълководец. Хитлер не е слепец. Независимо от изявленията му и от крайните му решения той не е искал голяма война. Разбираме това от разочарованието му, когато на 3 септември 1939 г. идват новините, че в крайна сметка Великобритания и Франция са решили да обявят война на Германия. Той знае, че англичаните и французите са взели решението неохотно. Дава си сметка, че през 30-те години потенциалните му противници, включително Великите сили, не са се конфронтирали с него по най-различни причини, но най-вече защото са искали да избегнат нова световна война.

Трябва да имаме предвид още едно нещо, което го принуждава да действа така. Много от противниците му смятат и казват, че той иска да управлява целия свят. Не: той иска да управлява по-голямата част от Европа (и, естествено, да реализира всички благоприятни за

неговата Германия възможности, възникнали вследствие на това). Да се управлява Европа е достатъчно и вероятно дори повече от достатъчно. Но има още една принуда, която го подтиква да отива все по-далече – ако е нужно дори с цената на голяма война: той смята, че времето е срещу него. Което не е вярно. През 1939 г. дори неговият често нетърпелив приятел Мусолини му пише, че не бива да прибързва. Това може би е била най-голямата грешка на Адолф Хитлер. Резултатът е втора световна война – и то на каква цена!

Трийсетте години са неговото десетилетие; но 1934-та не е най-добрата му година. Поразително е как той успява да утвърди властта си – и престижа, и репутацията си – в Германия само за дванайсет месеца. Той обаче си внушава, че трябва да се отърве от повечето си потенциални врагове. На 30 юни 1934 г. неговата тайна полиция избива стотици хора, някои от които членове на собствената му партия, други не (включително генерал Курт фон Шлайхер, предшественика му на канцлерския пост, който е убит заедно със съпругата си). Това обаче се оказва маловажно. Важното, за жалост, е, че повечето консервативни и достолепни кръгове в Германия, армията и Църквата, включително някои висши духовници от Католическата църква, продължават да възхваляват Хитлер след 30 юни. През 1934 г. се появява леко усложнение във външната му политика. То е свързано с Австрия, където Национал-социалистическата партия и нейните привърженици стават все по-силни. През юли същата година някои от тях се вдигат на бунт срещу католико-консервативния режим на австрийския канцлер Енгелберт Долфус. Долфус не е нито левичар, нито либерал, нито демократ; през февруари 1934 г. той с оръдия и пушки съкрушава австрийските социалдемократи, една партия със значимо политическо присъствие. Той обаче не е и

нацист. На 25 юли австрийски нацисти нахлуват в канцлерството и го убиват. Полицията и армията се намесват и нацистките конспиратори търпят поражение. Дори и днес не е ясно дали те не са били не просто вдъхновени, но и подкрепяни, и подтиквани от Хитлер при този опит за преврат. Изглежда, че не. Във всеки случай това е усложнение за него. Дори Мусолини вдига шум по този повод и разполага част от италианската армия по границата с Австрия.

Усложнението е временно. Хитлер започва да се противопоставя на Версайския мирен договор. Германия трябва да се превъоръжи по блестящ начин. През 1935 г. британското правителство решава да подпише с Хитлер договор за военноморско превъоръжаване. Договорът далеч не е неблагоприятен за Германия, но по това време Хитлеровият военноморски флот е най-маловажният елемент от въоръжените му сили. В Нюрнберг той диктува нови закони, в съответствие с които на евреите се отнема немското гражданство (на расова основа). Той иска да ги прогони от Германия. И сега подготвя най-дръзкия си ход: праща войски в „демитализираната зона“ на Западната рейнска област. Това е стратегическа промяна от огромно значение. Доста след подписването на Версайския договор демократичното и прозападно правителство на Германия се съгласява със западните сили, и най-вече с Франция, по западния бряг на Рейн, срещу френско-германската граница, да няма германски войски. (Французите повишават – или си мислят, че повишават – сигурността си, изграждайки по границата с Германия т.нар. линия „Мажино“, поредица от впечатляващи укрепления, включващи тежка артилерия.) На 6 март 1936 г. Хитлер издава декрет, с който нарежда да се ремилитаризира Западната рейнска област. С декрета той мигновено унищожава най-важния елемент

на френската (и белгийската) сигурност в случай на война с Германия.

Това е най-хазартният му ход до момента – и той е успешен. Реакцията на френското правителство, най-засегнатото от този ход, е съвсем слаба. Тя зависи от тази на британците, а те решават да не предприемат нищо. Ще се върнем към Великобритания през 30-те години; преди това обаче трябва да си дадем сметка, че тенденцията за споразумяване с Хитлерова Германия вече започва да влияе върху цели правителства – и народи – в Европа и по целия свят. Изглежда, че едва ли не Хитлер и Третият райх vyplъщават вълната на бъдещето. Олимпийските игри, които се провеждат в Берлин през 1936 г., са прекрасен пример за това. Нещата обаче далеч надхвърлят образи, символи, репутация. Мусолини решава да се присъедини към Хитлер. И така се ражда оста „Рим–Берлин“. Що се отнася до Мусолини, не става въпрос само за политически или стратегически сметки. Той е убеден, че буржоазните демокрации в Западна Европа, включително Великобритания, са на края на силите си или близо до този край. Мусолини не е единственият. В неговия случай не става дума за бърза промяна на нагласата; решението му съответства на самия му характер. Освен всичко друго Мусолини иска да превърне своята Италия в империя или поне във военна и военноморска сила от висша класа. През 1935 г. той решава да нападне и да покори Абисиния (също и като реванш за поражението, което понася Италия от тази дива страна през 1896 г.). Армията му осъществява това за по-малко от година. Сега вече Италия разполага с нещо като империя в Африка. Западните сили не правят нищо друго, освен да одобряват съвършено безполезни икономически санкции срещу Италия. Италия се отказва от членството си в Обществото на народите; същото правят Германия и

Япония. Тогава, през юли 1936 г., започва Испанската гражданска война. „Испанските часовници показват различно време в сравнение с другите часовници на Европа“: тази сентенция се повтаря често и не без основание. През 1931 г. изборите в Испания слагат край на повече от хилядолетната испанска монархия и установяват парламентарна република, клоняща повече вляво. Мусолини заявява, че това е ретрограден ход, който връща страната към плачевната ситуация от преди повече от столетие. Твърдението му не е съвсем погрешно. В началото на 30-те години в Испания има твърде много епизоди на анархия и хаос, които предизвикват реакция. Значителна част от испанската армия започва да се бунтува през юли 1936 г., но тя не е в състояние да съкруши републиката в по-голямата част от Испания. Така – в рязък контраст с други събития от испанската история – тук не става дума за преврат, а за гражданска война. Тя трае до март 1939 г., приключвайки с победа на силите на десницата (включващи много фашисти и техни симпатизанти) и с нова държава под диктатурата на генерал Франсиско Франко. Неговите сили са подкрепени с оръжие и дори войски от Италия на Мусолини и военни пилоти от Хитлерова Германия – друга значима промяна на политическата карта на Европа преди Втората световна война.

Но към пролетта на 1939 г. има и други, дори още по-важни промени. В началото на 1938 г. Хитлер решава в крайна сметка да анексира Австрия. (Преди това той установява контрол над командването на германската армия, като уволнява консервативните генерали и поставя начело тези, които са му непоколебимо лоялни.) На 12 февруари 1938 г. австрийският канцлер Курт Шушниг (наследникът на Долфус) отива в Берхтесгаден на среща с Хитлер, който го заплашва и изнудва да включи отявлен австрийски националсоциалист в пра-

вителиството. След това отчаяният австриец решава да организира плебисцит, чиято целта е да се утвърди независимостта на Австрия. Два дни преди плебисцита Хитлер заповядва на германските полкове да нахлуят в Австрия. Шушниг е арестуван. Веднага след това самият Хитлер отива в родината си, спирайки за малко в родния си град, а после и в скъпия за него Линц. Тогава и на това място, въодушевен от приветстващите го тълпи, решава да направи нещо повече от това да превърне Австрия в националсоциалистическа, зависима от Германия страна. Той обявява нейното анексиране и съюза на Германия и Австрия. След това отива във Виена, където се изправя пред още по-голяма тълпа ентузиаста (включително австрийския кардинал, който изпъва ръка в нацистки поздрав, заради което по-късно е наказан от Ватикана, но това няма особено значение). Правителствата на Великобритания и Франция не реагират. Веднага след Австрия Хитлер обръща поглед към Чехословакия. Тук нещата стоят по различен начин. Чехите са във военен и политически съюз с Франция, а също и със Съветска Русия. В пределите на чешката държава живеят почти три милиона германци, т.нар. судетски немци. Аргументът на Хитлер се основава на принципа на национално самоопределение (поредната катастрофална доктрина на Удроу Уилсън). Германците в Централна Европа принадлежат на Германия. Не всички судетски немци са националсоциалисти, но повечето от тях симпатизират на нацистите. Ако те не се присъединят към Германия, Хитлер заплашва с война. Британското правителство се опитва да посредничи, но без резултат. В този момент французите, както и техните британски съюзници, обмислят варианта за военни действия – отново неохотно. (Съветският съюз не предприема нищо.) В последния възможен момент британският премиер Невил Чембър-

лейн получава послание от Хитлер, който го кани заедно с френския министър-председател Едуар Даладие на конференция в Мюнхен. Чембърлейн – и много, много други хора – незабавно приемат това послание с облекчение. Няма да има европейска война. Чембърлейн и Даладие (както и Мусолини, който също е поканен) се съгласяват с всичко, което Хитлер желае. Големият планински полукръг от Чехословакия заедно с неговите три милиона жители е предаден на Хитлер. В края на конференцията Чембърлейн и Хитлер дори подписват декларация в името на германско-британската дружба. При завръщането си в Лондон Чембърлейн размахва документите и заявява: „Достоен мир. Вярвам, че това е мирът на нашето време“.

Чехословакия вече е в германската сфера, практически сателит на Хитлер. Хитлер обаче не вярва в трайния мир. Той се притеснява от британските политически лидери и от британското обществено мнение, които са критични към него. Започва да се настройва и срещу Полша, а ограничаването на нейната независимост е следващата му задача заедно с присъединяването на западните полски региони и на Данциг, в който живеят голям брой германци. Хитлер вече е започнал подготовката за полската кампания, когато се открива нов шанс, който той не пропуска. Но този път прави грешка. Словашките националисти, които водят тайни преговори с него, искат да разцепят чехословашката държава. Хитлер е съгласен; и тогава той решава да окупира останалата част от Чехия (предимно Бохемия и Моравия) и да сложи край на тази държава. Войските му влизат в Прага на 15 март 1939 г. Една седмица по-късно Хитлер принуждава Литва да предаде на Германия областта Мемел, друго парче от Източна Европа, бивша част от Германската империя, населено с германци.

Тези събития предизвикват революция в британската външна политика – всъщност в британската съдба след това. До тогава (а в дадени моменти и после) Чембърлейн и неговите приближени не спират да се надяват, че могат да постигнат някакво споразумение с Хитлер. За това има две основни причини. Едната от тях е очевидна: страхът от нова световна война, само дваисет и една години след края на първата, война в която загиват повече от един милион англичани и войници на империята.

Другата е по-комплексна и по-малко основателна. Тя се дължи на умората и късогледството на много англичани през 30-те години; още по-важно в това отношение е, че Чембърлейн (а той не е единствен) предпочита Хитлер и Германия пред комунизма (макар че, нека добавя, без особени симпатии към националсоциализма). Всичко това се променя само за седмица. Хитлер нарушава обещанието си от Мюнхен. Там той казва, че предявява последната си териториална претенция в Европа. Още по-многозначителен е фактът, че вече се разпростира отвъд гръмко разтръбеното си желание, а именно, че единственото, което иска, е да върне германския народ в райха. Чехите обаче не са германци. Дори правителството на Чембърлейн признава, че Хитлер няма никакви задръжки. Затова Лондон решава, че начинът да бъде спрян той е да се предоставят гаранции на Полша в случай на агресия, което се равнява на съюз с нея. Хитлер би трябвало да си дава сметка, че военно действие срещу Полша за разлика от събитията с Австрия и Чехословакия ще означава война с Великобритания и Франция. В цялата британска история това е първият съюз, сключен с източноевропейска държава.

Сега вече англичаните и французите смятат, че е дошло време да се сключи някакъв пакт със Съветския

съюз. В края на краищата цялата публична идеология на Хитлер почти непрестанно прокламира омразата му към комунизма. Преди 1939 г. западните съюзници нямат особено желание да водят каквато и да било обща политика със Съветска Русия (тя е изключена от Мюнхен въпреки военния ѝ съюз с Чехословакия). Но през 1939 г. Сталин е този, който не желае да влиза в съюз с Великобритания и Франция. Има някои признаци за това достатъчно рано, най-красноречивият от които е уволнението на комисаря по външните работи Литвинов (евреин) в началото на май и замяната му с човека с каменно лице Вячеслав Молотов. През лятото на 1939 г. в Москва пристигат английска и френска делегация, но разговорите им със Сталин (и с Молотов) не водят до никъде. Тъкмо обратното: към края на юли вече има индикации, че Москва не е заинтересована от съюз с Великобритания. Това се съгласува великолепно с Хитлеровото виждане за света. Той и Сталин си разменят писма. През август текстът на съветско-германския пакт за ненападение вече е готов. Външният министър Йоахим фон Рибентроп отлита за Москва. Церемонията по подписването е съпроводена с необичайни приятелски жестове от съветска страна, включително усмивки и дружески думи от Сталин.

По-малко от месец по-късно германците и руснаците си поделят Полша и по-голямата част от Източна Европа. За пръв път от двацет години Русия се завръща като основен – може би *основният* – фактор в разгръщаната се история на Европа. Пактът между Германия и Съветския съюз от август 1939 г. е глобално политическо земетресение. Прави чест на англичаните и французите, че не са склонни да променят ангажиментите си към Полша или да се откажат от тях. Има още няколко безполезни опита да се избегне войната; те обаче не впечатляват Хитлер. На 1 септември, обявя-

вайки като претекст полски провокации, той изпраща германската пехота, флот и въздушни сили да атакуват Полша. На 3 септември – закъснението издава колебание – правителството на Чембърлейн, а после и на Франция обявяват война на Германия.

Така започва втората европейска война, бързо превърнала се в световна. Тя има глобален генезис още преди началото си. На другия край на земното кълбо Япония започва да се превръща в огромна империя; а тази империя се готви за евентуална война със Съединените щати. По най-различни начини някои японски лидери, особено тези в армията, подражават на нова Германия. (Същото прави впрочем и Мусолини, който напада Албания и я присъединява към новата си италианска империя през април 1939 г., отчасти за да покаже, че може да направи нещо подобно на Хитлер). Към септември 1939 г. японците са окупирали почти всички китайски пристанища в Китайско море (и са принудили Великобритания да им предаде един от своите анклави). През 1936 г. японски младши офицери застрелват правителствени служители, които смятат за свои врагове (това е японската версия на германската „нощ на дългите ножове“ от 1934 г. – или по-скоро на нацисткото убийство на Долфус през същата година). Убийците са съдени и екзекутирани, но властта на японските военни не отслабва от този факт. В началото на 1939 г. част от пехотата е прехвърлена в слабонаселените западни части на Китай, за да води неоповестена битка със съветската армия, която успява да изтласка японците обратно в Китай. Така събитията прерастват в голяма погранична война, включваща стотици хиляди войници.

По това време Китай се разделя на три части. В

едната са националистите на Чан Кайши, който установява столицата си в град Чунцин; друга част на страната е под властта на комунистите на Мао Дзъдун, които са се разпръснали из северозападните райони на Китай; а в Нанкин е Ван Чинвей, който е нещо като японска марионетка, но той наистина вярва, че настоящето и бъдещето на Китай зависят от тесните връзки с Япония. Японският флот е по-консервативен от пехотата; всъщност военачалниците и техните стратегически визии се сблъскват от време на време. След 20-те години както японските, така и американските военноморски офицери постоянно съобразяват планове си с евентуална американско-японска война в Тихия океан. Преди Втората световна война Япония е обновила и разширила военноморския си флот. Същото е направила и Америка; когато обаче войната избухва, японските военноморски сили в Тихия океан са малко по-големи от американските. Адмирал Исороку Ямамото става главнокомандващ Обединения флот на 1 септември 1939 г. (още едно от онези съвпадения, които статистиците мразят, а някои историци обичат). Ямамото смята за глупави и отблъскващи идеите на японските милитаристи. Той не е привърженик на предстоящия съюз с Германия и Италия. Сключването му скоро ще е факт, но все още не е дошло времето.

Сега, след като стигнахме до избухването на Втората световна война, съм принуден да направя една уговорка към основната теза, с която започнах тази глава. Да, 30-те години са десетилетието на Адолф Хитлер. Но същевременно това е десетилетието и на Франклин Рузвелт. Рузвелт заема президентския пост в началото на март 1933 г., едва ли не в същия ден, когато Хитлер печели изборите за Райхстага, който пък му гласува из-

вънредни пълномощия. Дванайсет години по-късно и двамата умират в разстояние на осемнайсет дни, малко преди края на Втората световна война. Те едва ли биха могли да бъдат по-различни един от друг по характер, темперамент и възгледи за задачите си и за света като цяло. Да, Хитлер много скоро слага край на икономическата криза в Германия; в Америка тя продължава до 1939 г. Но постиженията на Рузвелт се оказват по-трайни. През същото това десетилетие той печели подкрепата на огромното мнозинство американци. Рузвелт изгражда огромен американски военноморски флот. В очите на почти целия свят репутацията и престижът на Съединените щати през 1939 г. са не само непоклатими, но и по-високи от всякога. Рузвелт ненавижда Хитлер. Той не желае – или може би не е готов – да ангажира страната си с участие в още една европейска война; но към 1939 г. става повече от очевидно, че Рузвелт иска да бъде основният противник на Хитлер. Трийсетте години са неговото десетилетие; и голяма част от бъдещето ще бъде също негова.

Но преди да стигнем до там, трябва да обърнем поглед към първите две години от Втората световна война и да си дадем сметка, че ако през 1940 г. президент беше не Рузвелт, а някой като Хърбърт Хувър, победител щеше да е Хитлер.

в онзи момент... Съдбата на Хитлер беше решена. Съдбата на Мусолини беше решена. Що се отнасяше до японците, те щяха да бъдат смазани“. Така и се случва – макар че ще трябва да мине доста време.

Тази кратка история на двайсети век не е философски трактат. На това място обаче съм принуден да направя две малки отклонения. Първото резюмира моя възглед за историята, който противоречи на все още широко разпространените убеждения за това защо и как историята се е случвала и се случва, включително тази на Втората световна война. Основното, често пъти наричано „научно“ схващане за историята е, че тя, особено в демократичната епоха, е резултат от важни материални и икономически фактори, които до голяма степен определят живота, действията и мисленето на хората. Но за мен това е по-малко от половината истина. През 1933 г. Хитлер идва на власт в Германия не просто поради икономическата криза от 1930–1933 г., а поради политическите настроения на мнозинството по онова време. Не състоянието на икономиката възпира британското правителство да се противопостави по-остро на Хитлер през 30-те години. Не ниското качество на материалите и на въоръжението довежда до краха на Франция през 1940 г. Няма икономическа причина японците да планират и след това да водят война срещу Съединените щати. Разбира се, вярно е, че огромната материална мощ на Съединените щати и много големите армии на Съветския съюз допринасят за победата срещу Германия и Япония. Но и тук от най-голямо значение са решимостта и почти пълното единодушие на американския народ, както и нежеланието на руския народ да се съпротивлява на Сталин. Какво са мислили (и мислят) хората, в какво вярват, какво реша-

ват да мислят, в какво предпочитат да вярват – това е есенцията на техния живот, на която материалните условия и икономическите цели са най-често последица, а не първопричина.

Това ме води до втория проблем, който е свързан с първия – историческата значимост на националните лидери, особено по време на Втората световна война. За повечето от тях са изписани и публикувани купища книги. Но ролята им е толкова голяма, че съм принуден да отбележа или да опиша накратко някои свързани с тях неща, на които обикновено не се обръща внимание. Да, основните участници във Втората световна война са държави (и нации): Германия, Великобритания, Франция, Италия, Съветският съюз, Япония, Съединените щати и т.н. Но какво е Германия без Хитлер? Великобритания без Чърчил? Съединените щати без Рузвелт? И отново, трябва поне да поставим под въпрос все още преобладаващото убеждение, че хората са в най-добрия случай инструменти на историята; че те не я правят. Адолф Хитлер е внушителна фигура в цялата история на XX в. Ние оценяваме личностите в историята по последиците, които предизвикват с действията си. Ако го нямаше Хитлер, нямаше да има Втората световна война. Без Хитлер нямаше да има съветска окупация на Източната Европа, включително на Източна Германия. Ако го нямаше Хитлер, нямаше да има масово унищожение на пет-шест милиона души. А почти три четвърти век след неговата смърт има едно значително малцинство от хора в много държави, които все още са привърженици на националсоциализма, включително на антисемитизма, но избягват да споменават Хитлер по политически причини, а не защото не му се възхищават. Казано направо: още ли не сме направили оценка на Хитлер?

Трябва да отчетем, че той и неговото мислене са

сложни, макар в тях да има плашеща простота. Разгадаването на този сложен феномен си остава задача на днешните и бъдещите историци; настоящата книга няма подобни амбиции. Но тъй като тя се занимава *и* с историята на Втората световна война, се налага да спомена някои аспекти на поведението на Хитлер. В действителност той не е искал световна война, нито пък война с Великобритания – с нея най-малко. Неговата плашеща простота и в крайна сметка неговата гибел произтичат от склонността му да мрази и от откритието му, че разпространяването на омраза може да бъде полезен инструмент за набирање на популярност. Има много доказателства за това още в ранните му политически речи. Но отношението му към евреите не се дължи само на ненавистта му към тях. То произтича и от други подбуди. Неговата юдеофобия изкрystalизира през 1919 г., но по-важно е осъзнаването, че антисемитизмът може да бъде средство за регулиране на масовите настроения. Втората световна война го доказва. Така че Хитлер променя политиката си спрямо евреите: вече не иска да ги прогони, а да ги унищожи; но не проявява никакъв интерес, когато му предоставят данни, показващи как се развива този процес. Последната му публична реч от 16 април 1945 г. е красноречива в това отношение. Той набляга на „еврейския болшеви́зм“ и го атакува яростно, макар добре да знае, че Сталин не е нито проеврейски настроен, нито е догматичен комунист; всъщност той започва да се възхищава на Сталин. Също така видяхме, че още през ноември 1941 г. Хитлер е знаел, че вече не може да спечели войната съобразно собствените си условия; след това той се е надявал, че може да предизвика разногласие между противниците си и някой от тях да тръгне на сделка с него. Колкото и да не искаме да признаем, докато е начело на държавата и армията, той показва известен

талант на държавник. Понякога подценява опонентите си, но не подценява себе си; ние също не бива да го подценяваме, независимо че е бедствие за историята и човечеството.

Чърчил. Разбира се, оценяваме го по последиците от неговите действия. Той не печели Втората световна война през 1945 г. Но пък е човекът, който *не я губи* през 1940 г. Оттук и неговото историческо величие. Към това трябва да прибавим, че историческата му проникателност и предвидливост са изумителни. Той отгатва, вероятно преди всички други, какво цели Хитлер. По-късно го разбира по-добре, отколкото Хитлер разбира него. Чърчил разбира Сталин и Русия по-добре от Рузвелт. (А след 1945 г. си дава сметка, че Сталин няма да рискува да обяви война на Съединените щати.) За разлика от Русия през 1941 г. Великобритания е могла да получи предложение за мир от Хитлер през 1940 г. Той иска британците да приемат господството му над Европа и да престанат да се противопоставят на Германия. На Чърчил и през ум не му минава такъв вариант. Той знае, че това би означавало Великобритания да стане партньор на Германия и дори нейна васална държава. През 1940 г. Чърчил е сам и е единственото препятствие пред Хитлер да спечели Втората световна война. През 1941 г. Сталин не е сам. Той е на път да стане съюзник на Чърчил и Рузвелт. И все пак достатъчно е било Хитлер да прекрати нашествието си в Русия през 1941 г., и Сталин вероятно охотно е щял да стане негов младши партньор – всъщност е бил готов, ако е нужно, да предаде на Хитлер части от собствената си империя, докато останалата Европа гори в пламъците на ада. Хитлер е знаел това. Но той е смятал, че армиите му могат да покорят Русия. През 1940 г. обаче не е бил сигурен, че може да покори Великобритания. Чърчил, а не Сталин е бил преградата пред пълния му три-

умф. Ето защо той е мразел Чърчил и е пренесъл омразата си и върху английския народ. Мразел ги е яростно до последния си дъх. Но не е мразел Сталин; когато нахлуването му в Русия среща сериозен отпор, той изпитва уважение към него. Дори го харесва. Такава е иронията на историята – или по-скоро алхимията на човешкото съзнание.

Едно нещо можем да кажем в полза на Сталин: неговите амбиции (противно на убеждението през десетилетията след Втората световна война) са имали граници – не поради скромността му, разбира се, а може би поради селския му реализъм. В средата на декември 1941 г. Антъни Идън, външният министър на Чърчил, отива в Москва. От време на време някои от прозорците на Кремъл дрънчат от еката на германската оръдейна стрелба, на не повече от 50 километра от Москва. Между другото те разговарят и за Хитлер. „Неговият проблем – казва Сталин – е, че не знае кога да спре.“ „А има ли такъв, който знае?“, пита Идън. „Аз“, казва Сталин.

Най-ценното качество на Франклин Рузвелт е неговата самоувереност. Тя впечатлява народа му, както и чужденците, с които си е имал работа. Неговите анти-изолационистки убеждения съответстват на нагласата на Чърчил: Хитлерова Германия е основната опасност. Но погледът му към световната история се различава от този на Чърчил. Ще видим това по-късно през Втората световна война.

Склонен съм да добавя още един голям лидер, макар че неговата мощ не може да се сравнява с тази на първите четирима. Това е Шарл дьо Гол, лидерът на „Свободна Франция“, допринесъл много за военното и духовното освобождение на своята страна. Ще спомена само две неща относно него, свързани с този период. Едното показва, че Чърчил отрано забелязва изклю-

чителния характер на този човек по време на бързите си и безрезултатни визити в Париж преди поражението на Франция: сред дузината превъзбудени и спорещи френски политици и висши офицери изпъквал един генерал-майор, който стоял отстриани и не говорел много. „Главнокомандващият на Франция“, казал в един момент Чърчил. Второто нещо е, че не бива да преувеличаваме безбройните конфликти и спорове между двамата по време на войната – които неведнъж са вбесявали Чърчил, – без да си даваме сметка за целта на Дьо Гол: да покаже на света, че е повече от сателит на англичаните. Ще цитирам едно важно кратко изречение от „Спомени“ на Дьо Гол. Съкрушен от поражението на Франция, той решава да отлети за Великобритания. Надявал се е да направи нещо за страната си – но какво? Тогава Чърчил му предоставя шанса да се обърне по Би Би Си към своя народ. Години по-късно Дьо Гол пише: „Без него нямаше да направя нищо“.